

«Я»-образи у структурі «Я»-концепції особистості – співвідношення понять у психології

Статтю присвячено вивченню «Я»-образів у структурі «Я»-концепції особистості. Розглянуто підходи вітчизняних та зарубіжних дослідників щодо змісту та структури «Я»-концепції в науковій літературі.

Ключові слова: «Я»-образ, «Я»-концепція, свідомість, самосвідомість, ідентичність, самооцінка.

Постановка проблеми. Феномен «Я» зазвичай виражається в таких термінах, як «самосвідомість», «самопізнання», «самоствлення», «самість», «Я»-концепція, «Я»-система, «Я»-образ, «ідентичність», і хоча всі вони взаємопов'язані, їх співвідношення і значущість у різних наукових підходах неоднакові. Складність та багатогранність феномену «Я» обумовлюється його сутністю, змістом, структурою та методами вивчення. У вітчизняній та зарубіжній психологічній літературі існує різноманітність концепцій щодо вивчення проблеми «Я», що залишає враження невизначеності та суперечливості навіть у рамках одного напрямку дослідження. Проблематичним видається також і співвідношення різних теоретичних підходів. Найбільш дискусивним у науковій літературі є питання про співвідношення понять «Образ «Я», «Я»-концепція», «ідентичність особистості».

Теоретичний аналіз проблеми. Аналіз різних теоретико-експериментальних підходів до вивчення «Я»-концепції показав надзвичайну строкатість термінології, коли для позначення того самого поняття використовуються різні терміни або, навпаки, різні за змістом явища позначаються одним терміном. Як справедливо відзначають учені Кон І.С [11], Столін В.В [24] до нашого часу категоріальний статус поняття «Я», одного з фундаментальних філософсько-психологічних понять, залишається недостатньо чітко визначеним. Такі терміни, як «самість», «ідентичність», «его», «образ себе», «ствлення до себе», «самооцінка», «образ «Я», «самосвідомість», «Я»-концепція», «Я»-система», «уявлення про себе», «Я»-уявлення», «Я-репрезентація», «Я-схема», «Я-маска» тощо, вживаються в найрізноманітніших значеннях. Беручи до уваги той факт, що дані труднощі не є суто термінологічними, автори ряду робіт намагаються зіставити поняття, упорядкувати термінологічне поле проблеми Лісіна М.І [13], Столін В.В. [24]. Враховуючи такий стан доцільно розкрити зміст поняття «Я»-концепція та споріднених понять. Також необхідно визначитись із їх співвідношенням.

Як зазначає А.І.Зеличенко [8], поняття «Я» є занадто великим і тому має кілька значень: а) як певна константа; б) як «господар» (особистість) людини, який відповідає за життя, контролює думки і керує поведінкою; в) як психічна форма самоідентифікації - індивідуалізації людини на тлі навколишнього світу й інших людей (Е.Еріксон); г) як внутрішнє усвідомлення особистістю самої себе.

Багатозначність поняття «Я» вплинула на розробку сутнісної характеристики «Я»-концепції. У цілому аналіз наукових праць дозволяє окреслити основні підходи дослідників до визначення даного поняття. Виявлено, що «Я»-концепція - це:

1) **«те, чим я володію»**. Зміст цього поняття ясно висловив У.Джеймс [6]: «Щоби піклуватися про своє «Я», необхідно, щоб природа дала його разом з яким-небудь іншим об'єктом, досить для мене цікавим, щоб викликати в мене інстинктивне бажання привласнити його заради нього самого» .

2) **«є те, яким мене хочуть бачити»**. Для даної позиції характерна така думка Ч.Х.Кулі [21]: «Ми бачимо наше обличчя, фігуру й одяг у дзеркалі, цікавимося ними, оскільки все це наше, буваємо задоволені ними або ні відповідно до того, якими ми хотіли б їх бачити, так само в уяві сприймаємо у свідомості іншого деяку думку про наші манери, вигляд, наміри, справи, характер і т.д., і це різними шляхами на нас впливає».

Розвиваючи цю позицію, під «Я»-концепцією стали розуміти сукупність усіх уявлень особистості про себе, сполучену з їх оцінкою, такі вчені, як А.В.Бояринцева [5], М.Е.Колеснікова [10], І.С.Кон [11], Ю.М.Орлов [17], С.Р.Пантілеєв [19], М.Розенберг [21] та ін.

3) **«сукупність установок, спрямованих на самого себе»**, що включає структурні елементи: «Я»-образ, самооцінку, поведінкові реакції й очікування. Цієї точки зору дотримуються Г.Г.Овчиннікова, Е.Т [18], Соколова О.Є. [23], та ін.

4) **«система образів-«Я» і образів людини»**, де «Я»-образи постійно змінюються й ніколи той же образ не виникає двічі...» Т.Шибутані [25,182], С.М.Петрова [20];

5) **«система самосприймання»**, або організований, послідовний концептуальний гештальт, який складається зі сприйняття властивостей «Я», або «мене», і сприймань взаємин «Я», або «мене» з іншими людьми та з різними аспектами життя, а також цінності, пов'язані з цими сприйняттями [27];

6) насамперед **неповторність, унікальність «нейроструктурних основ індивідуального «Я» людини»** Бахур В.Т[2,41].

Слід зазначити, що різноманіття визначень поняття «Я»- концепція позначилось при моделюванні дослідниками структурних варіантів «Я»-концепції.

Великий внесок у дослідження сутності категорії «Я» зробили західні дослідники В.Штерн, А.Маслоу, К.Роджерс, Г.Олпорт, Г.Мюррей та ін. Вони виступали проти «атомістичного» подрібнення особистості й поелементного її розгляду. Це сприяло формуванню підходу, відповідно до якого розглядаються не поодинокі «Я»-образи, а систематизована «Я»-концепція [26]. Але розуміють «Я»-концепцію різні дослідники по різному. Наприклад, Ш.Самюель [21] виділяє чотири виміри «Я»-концепції – «образ тіла», «соціальне «Я», «когнітивне «Я» і «самооцінка». Його розуміння «Я»-концепції дуже близьке поняттю фундаментального «Я» у радянській психології. М.Розенберг [21] твердить про унікальність «Я»-концепту і розглядає насамперед рефлексивне «Я». У Бернса [3] «Я»-концепція постає як динамічна система уявлень індивіда про себе, що постійно розвивається.

У зв'язку з вищевикладеним проаналізуємо співвідношення понять «Я»-концепція, «образ «Я» і «самооцінка». Вивчення наукової літератури показало, що в більшості розроблених моделей «Я»-концепції дослідники виділяють «образ-Я» як когнітивну підструктуру й емоційно-ціннісне ставлення людини до себе. При цьому в наукових роботах самооцінка найчастіше ототожнюється з емоційно-ціннісним ставленням суб'єкта до себе О.Є.Соколова [23], В.В.Столін [24], рідше - з образом «Я» А.В.Захарова [7].

На рівні розмежування понять «Я-концепція», «Я-образ» і «самооцінка» виникає ряд проблем, викликаних труднощами їх емпіричного вивчення [1]. Наприклад, у процесі самооцінювання оцінка і знання функціонують у нерозривній єдності, отже, ні «Я»-образ, ні самооцінка не можуть бути представлені у «чистому вигляді».

Слово «концепція» (лат. *conceptio* - єдиний задум, провідна думка) означає систему поглядів на певне явище. Отже, «Я»-концепція - неповторна система поглядів, когнітивно-емоційний конструкт розуміння себе, ставлення до себе і світу. Це – «теорія самого себе».

У слові «образ» маємо корінь «аз». «Азь» у старослов'янській мові є займенником першої особи однини, тобто «образ» - знаходження «Я», повернення до себе. У психологічному словнику ми знаходимо, що образом «Я» позначають відносно стійку, більш-менш усвідомлену систему уявлень індивіда про себе, на основі якої він будує стосунки з іншими і ставиться до себе. Сюди належать уявлення про власні почуття, переживання, здібності, інтереси, моральні, інтелектуальні якості, зовнішність і т. ін. [21].

У системі «Я»-образів як у системі уявлень можна виділити: уявлення про свої особистісні характеристики, сукупність уявлень людини про свої взаємостосунки з оточуючими, уявлення про ті цінності, в яких формується особистість, уявлення людини про свої цілі та ідеали; уявлення про себе.

Образом «Я» Р.Бернс [3] пропонує позначити лише когнітивний компонент самосвідомості (описовий), оскільки він недостатньо передає динамічний, оцінний, емоційний характер уявлень індивіда про себе.

А.В.Мудрик [16] розуміє під «Я»-образом узагальнене уявлення про самого себе, яке змінюється з віком. Система окремих самооцінок органічно вплітається в «Я»-образ і багато в чому формує його, але з ним не співпадає. Більше того, окремі самооцінки можуть навіть суперечити «Я»-образу.

М.Й.Боришевський [4] образ «Я» розглядає як результат самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення людини до себе. Це той рівень самосвідомості, при якому людина досягає найбільш зрілого усвідомлення сутності своєї особистості. В.В.Столін [24] зазначає, що на відміну від самосвідомості образ «Я» включає лише структурні характеристики. Одночасно образ «Я» є ширшим поняттям, ніж самосвідомість, оскільки, крім свідомого компоненту, включає латентні уявлення і несвідоме «Я» на рівні самопочуття.

І.С.Кон [12] запропонував когнітивне трактування генезису самосвідомості. Він показав, що вершиною розвитку самосвідомості є «категоріальне «Я» - центральний елемент суб'єктивної картини світу (уявлення індивіда про самого себе, яке існує в його самосвідомості). Образ «Я», виступаючи продуктом самосвідомості, одночасно є і її суттєвою умовою, моментом цього процесу. Тому не випадково І.С.Кон пише про дедалі більше розуміння відмінностей між діючим і рефлексивним «Я» як про одну з головних тенденцій у сучасних дослідженнях. У процесі самоусвідомлення завжди присутні моменти дискретної стійкості. Хоча фактично людиною фіксується не один образ «Я», а множина «Я»-образів, що постійно змінюють один одного. Результати досліджень досить чітко показують, що процесам самосвідомості властива концептуальність, яка знаходить вираз у систематизованій «Я»-концепції [3;4]. Остання, будучи оцінювально-пізнавальною системою, є

складовою частиною уявлень особистості про світ.

В.Мікаелян у своїх роботах [15] зазначає, що окремі образи «Я» є окремими проявами єдиної «Я»-концепції, в якій узагальнюються і систематизуються знання, отриманні індивідом про себе в результаті самопізнання. «...Самосвідомість людини, яка починається з виділення «Я» із всесвіту, продовжується шляхом актуалізації виділених диференційованих «Я»-образів, призводить на певному етапі самосвідомості до психічно диференційованої та усвідомленої включеності у всесвіт» [15,12].

Узагальнюючи наведене вище, можемо зробити проміжні узагальнення про те, що у радянській психології розроблявся підхід, відповідно до якого «Я» є похідним від реальної активності суб'єкта. Поступово, з розвитком цієї активності від ситуативних реакцій до скерованої світоглядом поведінки, «Я» усвідомлюється індивідом у різних формах ступеня суб'єктивної узагальненості - від розпорошених відчуттів до «категоріального «Я», що є частиною картини світу суб'єкта. Зміст «Я» визначається середовищем життєдіяльності індивіда. «Я»-образи є видами суб'єктивного знання про себе, або елементами цілісної «Я»-концепції.

Образ «Я» є суб'єктивним відображенням об'єктивного стану суб'єкта в системі реальних стосунків із реальним світом. У «Я»-образах узагальнена емоційна й когнітивна інформація про сутність «Я», яку індивід виділив із суб'єктивного досвіду. Ця інформація актуалізується в «новій» активності. Необхідність усвідомити себе для реалізації власної активності спонукає суб'єкта співставляти знання про себе з запланованою діяльністю, формуючи смисли «Я».

Усвідомлення цілісності власного існування, узагальнення й систематизація знань про себе і світ створюють підґрунтя для побудови «Я»-концепції, що включає не тільки «Я»-образи, але й систему уявлень про перспективні лінії розвитку. Отже, «Я»-концепція - більш широке поняття і є найбільш повним уявленням особистості про себе, ніж образ «Я».

«Я»-концепція не є тотожною поняттю образу «Я». Ці категорії не співпадають за обсягом. «Я»-концепція включає в себе як образ реального «Я», так і суб'єктивну конструкцію можливого й необхідного «Я». Крім того, у зміст «Я»-концепції входять програма і механізм самоздійснення особистості, що включають компонент самооцінки й вибору індивідом цілей, завдань, загальної спрямованості своїх дій і самореалізації. На відміну від ситуативних «Я»-образів (яким індивід бачить, відчуває себе в кожний даний момент), «Я»-концепція створює в людини відчуття своєї постійної визначеності, самототожності. При такому підході «Я»-образи виступають видами суб'єктивного знання про себе або елементами цілісної «Я»-концепції [3,15].

У літературі накопичено велику кількість спроб поділу «Я» на окремі види: «Я»-реальне і «Я»-ідеальне [5; 6; 9; 12]; «матеріальне «Я» і «соціальне «Я» [6]; «теперішнє «Я», «динамічне «Я», «фактичне «Я», «можливе «Я», «уявне «Я», «майбутнє «Я» [11]; за темпоральною ознакою – «актуальне», «ретроспективне», «перспективне» [9]; «рефлексивне «Я» [12]. Кожен дослідник виділяв окремі «Я»-образи відповідно до завдань власного дослідження. Тому єдиної інтерпретації вони мати не можуть, але дають уявлення про багатоманітність підходів до вивчення «Я».

Проблема структури «Я»-концепції вирішується у психології неоднозначно. На думку багатьох авторів, вона залишається мало розробленою через багатогранність змісту поняття «Я». Це питання

конкретизується, насамперед, як пошук видів та класифікацій образів «Я» або ж як пошук параметрів змісту цих образів [12].

Теоретична парадигма класифікації продуктів самосвідомості через узагальнення видів «Я»-образів продуктивно розробляється насамперед в зарубіжній психології. У.Джемс, Дж.Мід, К.Роджерс, М.Розенберг та інші виділили різноманітні форми уявлень про себе, що диференціюються або за сферою прояву («соціальне «Я», «духовне «Я», «фізичне «Я», «інтимне «Я», «публічне «Я», «моральне «Я», «сімейне «Я» тощо), або як реальність, можливість, імовірність та ідеал («реальне «Я», «можливе «Я», «імовірне «Я», «ідеальне «Я») або на часовому континуумі («теперішнє «Я», «майбутнє «Я», «актуальне «Я», «ретроспективне «Я», «перспективне «Я», «рефлексивне «Я»).

У радянській психології багато авторів пропонували власні моделі структури «Я»-концепції, або структури самосвідомості, підкреслюючи зв'язок самосвідомості і «Я»-концепції. Згідно з найбільш поширеною точкою зору, структура самосвідомості містить ті ж самі компоненти, що і свідомість (когнітивний - самосвідомість, емоційно-ціннісний - самооцінка, самоставлення, дієво-вольовий - саморегуляція), але вона спрямована не зовні, а на самого суб'єкта Чамата П.Р [25]., Чеснокова В.І[26].

У численних дослідженнях структури «Я»-концепції, крім пошуку способів класифікації продуктів самосвідомості через узагальнення видів «Я»-образів, чітко виділяється й інша лінія досліджень, що є спробою пошуку вимірів, тобто параметрів цього образу.

На думку В.М.Козієва [9], образ «Я» можна розглядати як структуру знань, почуттів і оцінок самого себе. М.І.Лісіна та А.І.Сильвестроу [13] дотримуються точки зору, що «образ самого себе» відображає переважно когнітивний момент, при цьому в структурі «Я»-концепції розрізняється «периферія» та центрально-ядерне поняття про самого себе.

М.Розенберг [22], Р.Бернс [3], І.С.Кон [11], Ю.І.Матвєєв [14] розглядають образ «Я» як різновид установочної системи. Слід відзначити, що така концептуалізація дає психологам значні методологічні переваги насамперед вже тому, що установочна модель дозволяє уявити когнітивні, афективні, поведінкові та ціннісно-нормативні моменти «Я»-концепції не як різні сутності, а як різні аспекти одного й того ж явища.

Ю.І.Матвєєв [14] розглядає «Я»-концепцію як уявлення індивіда про свої соціальні якості, про свій реальний, можливий і необхідний соціальний статус, про потреби, інтереси, ідеали, що інтегрувалися у складну динамічну систему. Ця система регулює і направляє всі свідомі дії людини. Ядро цієї концепції - сукупність установок індивіда на самого себе. Її якісні параметри визначають три компоненти, що характеризують соціальну установку як цілісне утворення - когнітивний, емоційний, поведінковий. Когнітивна (пізнавальна) складова «Я»-концепції набуває вигляду сукупності переконань, обґрунтованих або ні, але таких, в яких людина впевнена. Емоційна складова набуває вигляду оціночно-емоційного ставлення індивіда до самого себе, до образу власного «Я». Поведінкова (конативна) складова спрямовує дії індивіда, які базуються на уявленнях про себе самого, про свої потенційні можливості.

Майже так само, як Ю.І.Матвєєв, тобто як сукупність установок «на себе», розглядає «Я»-концепцію Р.Бернс [3] і виділяє в ній три елементи: образ «Я» - уявлення індивіда про самого себе;

самооцінку - афективну оцінку цього уявлення, яка може мати різну інтенсивність, оскільки конкретні риси образу «Я» можуть викликати більш або менш сильні емоції, пов'язані з їх осудом або прийняттям залежно від контексту і самого когнітивного змісту; потенційну поведінкову реакцію, тобто ті конкретні дії, що можуть бути викликані образом «Я» і самооцінкою.

Згідно розробленій В.А.Ядовим [22] диспозиційній теорії особистості, окремі установки не існують у особистості самі по собі, а складаються в певну ієрархічну систему диспозицій. Перший, нижчий рівень складають елементарні установки, які формуються на основі вітальних потреб і в найпростіших ситуаціях. Другий рівень диспозиційної структури, система соціальних установок, які володіють уже всіма компонентами (когнітивними, емоційними, поведінковими) і формуються у людини на базі оцінки окремих соціальних об'єктів і ситуацій. Третій рівень- базові соціальні установки, які визначають загальну направленість активності особистості. Четвертий рівень, вищий рівень мотиваційної ієрархії, утворює система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності і засоби досягнення цих цілей, детерміновані загальними соціальними умовами життя даного індивіда. Розуміння «Я концепції» як соціальної установки дозволяє представити її структуру не як випадковий набір компонентів (уявлення про своє тіло, психічні та моральні якості іт.п), а як деяку систему когнітивних, емоційних і поведінкових ознак.

Висновки. Проаналізувавши різні підходи до структури образу “Я”, можна зробити висновок про те, що різні автори структурують образ “Я” залежно від їхнього розуміння та інтерпретації тих процесів самосвідомості, результатом яких виступає ця структура. “Я”-концепція - система поліфункціональна. Вітчизняні та зарубіжні вчені залежно від предмета та цілей дослідження виділяють ті чи інші її функції. «Я»-концепція підсумовує не тільки те, що собою представляє індивід (це «Я»-образ), але і те, що він про себе думає, як оцінює себе, як дивиться на свою діяльність і можливість розвитку в майбутньому. З цього погляду виділяються в «Я»-концепції когнітивна, емоційна і поведінкова складові. Різні системи «Я» відносно самостійні й у той же час сполучені одна з іншою, перетинаються, проникають одна в одну. «Я»-образ і «Я»-концепція підсумкові утворення: «Я»-концепція виступає як сукупність усіх уявлень індивіда про себе, пропущених через фільтр самооцінки, описову складову «Я»-концепції називають «Я»-образом, або картиною «Я».

«Я»-концепція формується під впливом різних зовнішніх впливів, спрямованих на індивіда. З моменту свого зародження, і тим більше концептуального оформлення, вона стає активним початком, що формує життєвий шлях людини, і є важливим фактором у засвоєнні й інтерпретації досвіду. Зміст «Я»-концепції наділений програмою та механізмами самоздійснення особистості з компонентами самооцінки й вибору нею цілей, завдань, загальної спрямованості своїх самореалізаційних дій. На відміну від ситуативних образів «Я», «Я»-концепція створює в людини відчуття власної постійної визначеності, самототожності. На її основі індивід будує свою взаємодію з іншими людьми. Тому образи «Я» виступають як окремі види суб'єктивного знання про себе, або елементи цілісної «Я»-концепції. Самосвідомість особистості являє собою єдність усталеного («Я»-концепція) і змінного (динамічні образи «Я»), причому образ «Я» постійно змінюється впродовж онтогенезу особистості. «Я»-концепція -

найвище утворення самосвідомості, яка втілює інтегровані смислові конструкти, що тісно пов'язують між собою стратегію життя (пасивну чи активну), саморозвиток, самоадаптацію.

Література.

1. Батулин Н.А. Оценочная функция психики - М.: Изд-во ИПРАН, 1997. - 306 с.
2. Бахур В.Т. К вопросу о нейрофизиологических механизмах чувственного "Я" // Вопросы психологии. - 1980. - № 5. - С. 41-46.
3. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: Пер. с англ. /Общ. ред. В.Я.Пилиповского. - М.: Прогресс, 1986. - 422 с.
4. Боришевский М.И. Психологические особенности самосознания подростка. - К., 1990. - 196 с.
5. Бояринцева А.В. Я-концепция как фактор профессионализации потенциального предпринимателя // Педагогика. - 1995. - № 5. - С. 24-33.
6. Джемс У. Психология. - М.: Педагогика, 1991. - 368 с.
7. Захарова А.В. Психология формирования самооценки - Мн., 1993. - 99 с.
8. Зеличенко А. Психология духовности - М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1996 - 400 с.
9. Козиев В.И. Самообразование и самооценка учителя // Психологические проблемы самообразования учителя: Сб. научн. тр. НИИ общ. образов. взрослых. - М., 1986. - 76 с.
10. Колесникова М.Е. Динамика представлений о себе участников совместной управленческой деятельности: Дис.... канд. психол. наук - М., 1995. -182 с.
11. Кон И.С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. - М.: изд. Политической литературы, 1984. - 335 с.
12. Кон И.С. Открытие "Я". - М.: Политиздат, 1978. - 367 с.
13. Лисина М.И., Сильвестру А.И. Психология самосознания у дошкольников. - Кишинев-Жтница, 1983. - 111 с.
14. Матвеев Ю.И. Социальная ориентация личности. - Ростов-на-Дону., 1990. - 210 с.
15. Микаэлян В. Социальные роли личности //Вестник общественных наук. - 1988. - №3. - С.12 - 22.
16. Мудрик А.В. Общение как фактор воспитания школьников. - М., 1984. - 126 с.
17. Орлов Ю.М. Самопознание и самовоспитание характера - М.: Просвещение, 1987. - 224 с.
18. Овчинникова Г.Г. Социально-психологическая адаптация как фактор становления Я-концепции подростков: Дис. ... канд. психол. наук - М., 1997. - 135 с.
19. Пантеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система (спецкурс) - М.: Изд-во МГУ, 1991. - 108 с.
20. Петрова С.М. Мотивационная обусловленность Я-концепции личности в юношеском возрасте: Дис.... канд. психол. наук - СПб., 1995. - 220с.
21. Психология самосознания.Хрестоматия. Под ред. Д.Я.Райгородского. - Самара: Издательский Дом «Бахрам-М»,2003 - 672с.
22. Психологический словарь. / Под общей ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского. Ред.-составитель Л.А.Карпенко.— 2-е изд., расширенное, испр. и доп.— Ростов-на-Дону: «ФЕНИКС», 1998.

23. Соколова Е.Е. Сознание действующее (к проблеме соотношения "сознания образа" и "сознания - деятельности") // Вестник МГУ. - сер. 14. – Психология. – 1997. - № 1. - С. 43-57.
24. Столин В.В. Самосознание личности. – М.: МГУ, 1983. – 286 с.
25. Шибутани Т. Социальная психология - Ростов на Дону.: Феникс, 1998 - 544 с.
26. Федоришина И.Л. Влияние образа «Я» на особенности профессионального самоопределения старшеклассников: Дис...канд. психол. наук. – К., 1990. – 185 с. 173
27. Хьелл Л., Зинглер Д. Теории личности. - Спб., 1997. - 606 с.